

FRAUHAMMER KRISZTINA

OLVASVA IMÁDKOZNI, IMÁDKOZVA OLVASNI. ALFABETIZÁCIÓ ÉS OLVASÁSTÖRTÉNETI ADALÉKOK AZ IMAKÖNYV MŰFAJA KAPCSÁN

„**I**mmár időszerűnek tűnik azoknak a kulturális tényezőknek és intézményeknek (oktatás, alfabetizáció, könyvnyomtatás, egyház és vallásosság, média, kommunikációs technológiák) az áttekintése, amelyek évszázadok óta a szájhagyomány és a tágabb populáris (népi) kultúra kontextusát képezik” – olvashatjuk Keszeg Vilmos 2008-ban megjelent *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség* címen megjelent egyetemi jegyzetének kezdő oldalain (Keszeg 2008: 79). A tankönyv, annak szemlélete, felvetett témái és az előszóban hangoztatott igény sokunk szemléletét formálta az elmúlt években. Éppen ezért az ünnepelt tiszteletére összeállított írásomat az egyház intézményéhez, tágabban a vallásosság témaköréhez kapcsolódó, alfabetizációt és olvasáskultúrát is érintő tárgynak szentelem. Dolgozatomban egy eddig kevésbé feltárt populáris olvasmánytípust, az imakönyveket szeretném a középpontba helyezni és e műfaj olvasásának és használatának 18–19. századi szociokulturális kontextusaihoz szeretnék néhány adalékot hozni.¹

Előljáróban e műfaj századokig fennálló, populáris, tömegigényt kiszolgáló jellegéről szeretnék néhány szót szólni. Jó néhány olvasástörténettel, alfabetizációval foglalkozó tanulmányban olvashatunk arra vonatkozó meg-

1 Egy több éve tartó, imakönyveket feldolgozó projekt irányította a figyelmemet a forrásanyagra. A feldolgozott imakönyvek adatbázisát lásd: <http://neprajz.bibl.u-szeged.hu/IMA/login.php>. A projekt során fő célom az, hogy az imakönyvek szövegeinek felhasználásával feltárjam a szerzők, azaz a klérus által szisztematizált és továbbadott vallási tanításokat, az egyes felekezetek dogmatikai tételeit és ezeken keresztül próbáljak közelíteni egy adott kor vallási kultúrájához, spirituálisához, illetve az egyháznak mint intézménynek a társadalmi, kulturális és morális kérdéseihez való viszonyulásához.

állapításokat, hogy a biblia és az imakönyv évszázadokon keresztül alapmű volt a kisebb és nagyobb magánkönyvtárakban, sőt még az írástudatlanok lakásában is megtalálható volt.² Ezeket az imakönyvek népszerűségére vonatkozó szakirodalmi utalásokat, további – néhány közismert imakönyv kiadási számára vonatkozó – mennyiségi adattal is aláhúzzhatjuk. Példaként említhető Pázmány Péter *Keresztyéni Imádságos Könyve*, mely 1606-tól 1885-ig 27, Pongrácz Eszter *Arany koronája*, mely 1719 és 1911 között 38, Ujfalusi Judit sokat olvasott népkönyve a *Makula nélkül való tükör*, amely 1712 és 1904 között 18, Szikszai György protestáns *Keresztyéni Tanítások és Imádságok* című 1786-os imakönyve pedig 76 kiadást ért meg. Néhány 19. századi imakönyv esetében ismerjük az egyes kiadások példányszámait is, ezek szintén a tömeges használatra utalnak. Így tudjuk például, hogy Tárcány Béla nagyon népszerű *Lelki manóját* 244000 példányban, *Vezércsillagát* 21000 példányban,³ Nogall János *Vezérkönyv a legfőlségesebb Oltáriszentség imádságára* című könyvét 119000,⁴ Soós István *Liliomfűzér* című elsőáldozási imakönyvét 24000 példányban,⁵ Dr. Walter Gyula *A Boldogságos Szűz tiszteletére* című imakönyvét az 5. kiadásakor már több, mint húszezer példányban adták ki.⁶ Mindezen adatok ellenére az olvasástörténeti tanulmányok az imakönyvek olvasmányanyagok közötti népszerűségének és arányának megállapításán túl nem igazán mennek.⁷ Mái sokak figyelmét elkerüli e műfaj, jóllehet a gondolkodás, a magatartás alakítójaként, mentalitástörténeti hatásuk is jelentős. Itt említhetjük e könyvek szoros értelemben vett vallási funkcióit, hiszen az imakönyv a konfessionalizáció segítőjévé, a vallási közösség erősítőjévé, a vallásos odaadás elmélyítőjévé, az egyházi tanítás közvetítőjévé és az ortodoxiától eltérő hit túlélését segítő eszközzé válhat (Bödeker–Chaix–Veit hrsg. 1991: 6). Szolgálhatja ugyanakkor az egyéni kultuszok, a világról alkotott kép (evilághoz, túlvilághoz, profán, transzcendens világhoz, betegséghez, természeti jelenségekhez, ördöghöz, angyalokhoz kapcsolódó képzetek), illetve a profán cselekedetek, így a helyesnek tartott morális viselkedés és etikai értékrend formálását. Természetesen említhetjük az olvasási, nyelvi készség kialakításában, és az anyanyelv fenntartásában betöltött szerepét is.⁸ Maguk a könyvek szerzői és összeállítói is használatra, olvasásra, újra

- 2 A teljesség igénye nélkül: Szigeti 2002; Bödeker–Chaix–Veit hrsg. 1991, különösen 13–24; Tóth 1996, különösen 80–82; Kristóf 1995; Keszeg 2008: 79; Horváth 2013.
- 3 Szinnyei 1891–1914, online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.
- 4 Nogall János imakönyvének 1935-ös kiadásában, a belső címlapon olvasható az adat: 19. változatlan kiadás, 109000–119000 pld. Az imakönyvről bővebben: http://neprajz.bibl.u-szeged.hu/IMA/ima_list.php.
- 5 Szinnyei 1891–1914, online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.
- 6 Az adatot a *Katolikus Szemle* 1892/6. számának 516. oldalán olvasható leírás közli.
- 7 Kívételt ez alól talán csak a Bödeker–Chaix–Veit szerzők által szerkesztett 1991-es kötet jelent, amelyben kifejezetten olvasástörténeti szempontból közelítenek a legkülönbözőbb vallásos tematikájú könyv bemutatásához.
- 8 Kutatásaim során kirajzolódott, hogy a hazai nemzetiségek (elsődlegesen a magyarországi németek körében végeztem adatgyűjtést) hosszú évszázadokon keresztül ragaszkodtak saját, anyanyelvi imakönyveikhez. A németek körében a legelterjedtebbek a híres barokk szerző Martin von Cochem 18. századi imakönyvei (*Große, Mittlere, Kleine Himmelschlüssel; Große, Mittlere Baumgarten*) voltak. Ezeknek a 20. elejéig hallatlan nagy számban készültek az újabb és újabb utánnomásai (1749 és 1917 között 56 hazai kiadása született az itt említett imakönyveknek). A haza német nyelvű könyvkiadásról, bőséges adatokat kínál: Lehmann 1975. Ezek azon túl, hogy lelki táplálékul szolgáltak olvasójuknak, összekötő kapcsok is voltak az anyanyelvvvel. Eszközül szolgáltak a nyelv pallérozásához és megtartásához is. Ez főként a 19. század második felétől kapott nagyobb jelentőséget, amikor a magyar nyelv hivatalossá tételével megindult a betelepített németiség körében egy kétnyelvűsödési, illetve magyarosodási folyamat. A magyarországi németiség imakönyveiről bővebben lásd Frauhammer 2013.

imádkozásra szánták műveiket, ezért imáik sem teljes mértékben individualizált alkotások, tehát egyfajta „tömegigényt” próbáltak kielégíteni általuk (Brandt 2005: 101). Úgy vélem azonban, a tömegigényt, illetve más nézőpontból nézve, a könyvek populáris jellegét az eltérő történelmi korszakokban más és más olvasási praxisok, olvasásszociológiai kontextusok eredményezték. Tanulmányom további részében e gyakorlatokra és kontextusokra szeretnék kitérni, főképp a 18–19. századra összpontosítva.

18. SZÁZADI ELŐZMÉNYEK

Ha a korszak könyvészeti adatait áttekintjük, az első, ami szembetűnő: a vallásos könyvek 18. század eleji igen nagy aránya. A tematikai áttekintést végző Benda Kálmán hívta fel a figyelmet arra, hogy a vizsgált korszakban a vallásos tartalmú könyvek az összes magyar nyelvű kiadvány 98%-át tették ki (2940 db), és ezt az uralkodó helyzetet 1760-ig meg is tartották.⁹ Petrik Géza könyvészete alapján hozzávetőlegesen azt is meg tudjuk állapítani,¹⁰ hogy e vallásos könyvek, azaz gyakorlatilag a magyar nyelvű könyvek valamivel több, mint 5% volt (154 db) imakönyv.¹¹ Holl Béla 1958-as kéziratoss bibliográfiája még pontosabb adatokkal szolgál, igaz csak a katolikus ima-irodalom tekintetében. Az 1700 és 1800 közötti időszakból 123 féle különböző katolikus imakönyv, 209 kiadását tüntette fel (Holl 1958). Ezek az adatok jól rámutatnak az alapvető arányokra, és véleményem szerint arra is, hogy az imakönyv fontos helyet kapott az olvasmányok sorában. Ezt a megállapítást tovább lehetne még árnyalni, ha rendelkeznénk a kiadási darabszámokra vonatkozó adatokkal is, hiszen az mutatná meg igazán, hogy hányan olvasták, használták ezeket a könyveket. Ezek hiányában egyelőre csak szakirodalmi adatokra hagyatkozhatunk. E szakirodalmi adatok háttérében olyan forrásfeltárások állnak, amelyek boszorkányperek, hagyatéki leltárak, árvaszéki, gyámügyi iratok olvasástörténeti elemzésén alapulnak (Kristóf 1995; Horváth 2013, valamint 2001; Tóth 1996). Egyben mindegyik elemzés hasonlóságot mutat: az imakönyvre, mint olvasmányra kiemelt szerepet osztanak, még azokban a társadalmi rétegekben is, ahol magas volt az írástudatlanság, és félanalfabeták száma. Ők, még ha csak a betűk passzív ismeretéig jutottak is el, nehezen, de olvastak.¹² „Legkönnyebben az imakönyvvel boldogultak, hiszen ez az intenzív olvasás klasszikus példája, amikor nem

9 Benda Kálmán Petrik Géza *Magyar Könyvészete 1712–1860* alapján végezte kutatásait. Már ő is jelezte azonban, hogy a cím alapján nem mindig azonosítható a műfaj. Adatait tehát mindenképpen csak tájékoztató jellegűnek tekinthetjük (Benda 1976: 537).

10 Az adatokat az Arcanum adatbázis (<https://adplus.arcanum.hu/hu/collection/Petrik>) keresőjének a segítségével nyertem. Az *imádság* és *imakönyv* címszavakra kiadott találatokat tekintettem csak át, elképzelhető, hogy még ezeken is túl találhatók lettek volna imakönyvek, ehhez azonban a teljes anyag tételes átnézésére lett volna szükség. Ez a feladat még előttem áll, így a százalékos arányok és darabszámok csak hozzávetőleges pontosságúak.

11 A hazai könyvvállomány teljes körű áttekintése nyilvánvalóan csak akkor lenne teljes, ha az idegen nyelvű kiadványokat is át tudnánk tekinteni, hiszen tudjuk például, hogy a német és latin nyelvű kiadványok is nagyon komoly szerepet játszottak a korszak olvasási kínálatában.

12 Kristóf Ildikó több írásában is rámutat arra, hogy a 18. sz. második feléből származó egyes összeírásaink, amelyek az iskolák, iskoláztatás helyzetéről tudósítanak, nálunk is arról tanúszkodnak, hogy a parasztyereknek is volt lehetőségük megtanulni legalábbis olvasni. Éppen akkor veszik ki a gyermekeket az iskolából, amikor az írás és a számolás megkezdődne (Kristóf 1995: 69 és 2008: 216).

sok, folyton változó szöveget fut át az olvasó, például, egyetlenegy nagy becsben tartott és szinte már kívülről tudott szöveget olvas át újból és újból.” (Tóth 1996: 80.) Így a félig vagy egészen kívülről tudott imádságokkal a bizonytalanabban olvasók is megbirkózhattak. A boszorkányperek anyagai is ezt támasztják alá, a bennük megjelenő személyek „ismerősen bántak a nyomtatott kultúra egyes termékeivel, s ezeket valószínűleg olvasni is jobban tudták, mint az írott dokumentumokat.” (Kristóf 1995: 79.) Ezekben a peres anyagokban is az imakönyvek olvasásáról található a legtöbb adat, ezeket olvassák például mise alatt, haláluk vagy beteg ember mellett (Kristóf 1995: 84). Az imakönyvek ezenkívül több személy közös énekét, imáját is szolgálták, ilyenkor a jobban olvasó segíthette a gyengébb társát (Tóth 1996: 80). Tóth István György arra is rámutat, hogy a parasztok a könyv fogalmához leggyakrabban az imakönyvet társították így számukra az olvasás egyet jelentett az imádkozással, e két szót gyakran szinonimaként használták (Tóth 1996: 81). Itt kell megjegyeznünk, hogy a korabeli iskolai tananyagban is kiemelt szerepe volt a katekizmus, a bibliai történetek és egyházi énekek mellett az imádságoknak. Petrik könyvészetében például több olyan ABC-s könyv található, amelynek már a címleírása is konkrétan utal erre.¹³ Ismeretek továbbá olyan egyházi források, vizitációs jegyzőkönyvek, amelyekben utalás olvasható bérmálásra, konfirmálásra végzett katekizációs oktatásról. Ezek az adatok mind arra utalnak, hogy az alsóbb társadalmi rétegek körében (is) jelentékeny szerepet játszhattak az alfabetizáció egyes részképességeinek az elterjesztésében egyházi szövegek, köztük az imádságok (Kristóf 2008: 216).

A perek anyagai, a hagyatéki leltárak és az árvaszéki iratok a nők és az iskolázottabb, magasabb társadalmi státusú személyek esetében is egyértelművé teszik, hogy az imakönyvek (akár egy-két darabos, akár néhány tucatnyi, vagy nagyobb könyvtárral rendelkeztek), szinte kivétel nélkül ott voltak a magánkönyvtárakban. Néha akár több, különféle kiadás is. Végezetül utalnunk kell e könyvek, illetve imaszövegek tárgyyszerű alkalmazására. A textuális használati módok mellett ugyanis léteztek a tárgyakkal való bánásmódhoz hasonló, taktilis, rituális stb. módok is – például írott vagy nyomtatott szövegeket nyakba kötöttek, fej alá tettek, csókkal illeltek, vagy egyenesen elfogyasztottak (Kristóf 2008: 212). Egyes imakönyvek imaszövegei, a bennük lévő ígéretek miatt hatásosabbnak tartva kedveltek, így azok ráolvasások, mágikus eljárások (kincskeresés, gyógyítás, ördögűzés, vihar, villám elűzése) részévé válhattak.¹⁴ Mindezek a járulékos funkciók szintén hozzájárulhattak ahhoz, hogy az imakönyvek ilyen népszerűek voltak a korszak olvasmánykínálatában. Ebből adódóan – a vallásos irodalom fent bemutatott meghatározó jellege mellett – generáltak egyfajta, a kor körülményeihez mért tömegigényt.

13 Például: *A magyar szólásnak kezdetéről és módjáról való keresztény tudomány, mely a kisdedeknek az ő oktatásokra, egynehány imádságokkal együtt kinyomatott.* Nagyszombat, 1756. További kiadásai: 1767. (Sopron), 1774. (Pozsony), 1790. (Selmecbánya). (Petrik 1891: 3/555.) Egy másik példa: *ABCés könyvetske, magyar-, melyben a hit ágazatiról való száz kérdésekben és Sz. Írásból feleleteken kívül a Jézus nevééről és Lauretomi Boldog Asszony Litániai és áitatos imádságokkal együtt kibocsátott.* Az előjárók engedelmével. Brassó, 1800. Ns.-Schoeben János bet. nyomt. Herfurth Fridrik által. Petrik 1888. 1/8.

14 Magam is azonosítottam Pongrátz Eszter híres *Arany Korona* imakönyvének számos ráolvasásként, archaikus imaként vagy mágikus eljárások során később a szóbeliségben felbukkanó imaszövegeit (lásd Frauhammer 2015). Kristóf Ildikó az Úti társ, Liliom kertecske, Lelki Kincs imakönyvekből hoz példákat a boszorkányperek anyagaiból (Kristóf 1995: 84). Pócs Éva és Ilyefalvi Emese 4000 darabos ráolvasás gyűjteményben ugyancsak szép számmal bukkannak fel az imakönyvek lapjairól a népi gyakorlatba került szövegek (lásd Pócs szerk. 2014, különösen 435–519; Ilyefalvi szerk. 2014).

OLVASÁSI VÁGY ÉS KODIFIKÁLT OLVASMÁNYOK

Benda Kálmán már idézett elemzésében felhívta a figyelmet arra is, hogy az 1760–70-es évektől kezdve megszűnik a vallásos irodalom kizárólagos uralma,¹⁵ és helyét korábban alig képviselt szakmáknak, köztük műszaki és természettudományi munkáknak, a jogi, politikai, kisebb mértékben történelmi, földrajzi, államismereti munkáknak adták át. Ezeknél is erősebb mértékben emelkedett azonban a szépirodalmi művek aránya.¹⁶ Az olvasmánykínálat tematikai összetételének változása mellett azonban egyéb változásokat is eredményezett a hosszú 19. század beköszönése. Amikor ugyanis a 18. század második felében megteremtődött maga az irodalom és ezzel együtt az irodalmi közösség, a publikum, az anyagi és a szellemi életmódnak új formái jelentek meg (Schön 1987: 42). Ennek középpontjában a képzés állt, amelynek köszönhetően az olvasási képesség szintjének erőteljes növekedése, az olvasási kultúra terjedése a 19. század folyamán összeurópai jelenséggé vált (Lipták 2002: 115). Az olvasás és a könyv kultúrtörténetével foglalkozó kutatók e korszakról, mint az „olvasás forradalmának” időszakáról beszélnek „A kifejezés egyszerre jelenti az olvasóközönség kiszélesedését, valamint az olvasóközönség és az olvasás gyakorlatában és társadalmi funkciójában bekövetkező alapvető jelentőségű változásokat” – írja az olvasás történetéről szóló munkájában Frédéric Barbier (Barbier 2005: 247). Kialakult tehát egyfajta olvasási vágy és emellett az olvasási készség iránti igény, sőt elvárás is. Emellett nem elhanyagolható a technikai előrelépésnek köszönhető fellendülés, azaz a nyomtatott termékek tömegessé válása sem. Ezáltal az olvasási kultúra folyamatainak meghatározó szereplőjévé a könyvnyomtatók, kiadók, újságkiadók stb., azaz a piac váltak. Ők határozták meg az olvasmányok mennyiségét, minőségét, tematikai összetételét, így kialakult egyfajta kölcsönhatás a produktumot előállítók és az egyre inkább differenciálódó olvasóközönség között (Schenda 1977: 63).

Jóllehet a szakirodalomból ismert olvasási düh és szenvedély valószínűleg nem jelentette azt, hogy emberek tömegei csüngtek a különféle regényeken és újságokon, mégis a népszerű irodalom és a sajtótermékek masszív, vallásos könyvvel szembeni konkurenciája az imakönyvek műfajában is lecsapódott (Schenda 1977: 88, Schön 1987: 51). Mindez nem jelenti azt, hogy alábbhagyott volna termelésük, Petrik Géza magyar könyveket felsorakoztató bibliográfiája csak 1860-ig, közel 250 különféle imakönyvet sorolt fel. A bevezetőben felsorolt kiadási adatok emellett arról is tájékoztatnak, hogy a kalendáriumok után még mindig az egyik legnagyobb példányszámban kiadott művek közé tartoztak.¹⁷ A népszerűség mögött azonban már nem pusztán e könyveknek, mint kedvelt és könnyen hozzáférhető olvasmányanyagoknak a ténye húzódik meg, hanem az egyház tudatos törekvései is. Az alfabetizációban és olvasáskultúrában bekövetkező pozitív változások új megvilágításba helyezték az egyházi kiadású nyomtatott termékeket: bennük a pasztoráció új lehetőségét látta a klérus. Ennek fényében születtek a 19. század második felétől az újabb,

15 A Petrik féle könyvszet adatai alapján az 1790-es évekre a magyar nyelvű kiadványoknak már csak mindössze 40% vallásos jellegű (Benda 1975: 537).

16 1750-ben arányuk még csak 10%; a század vége 23% (Benda 1975: 537).

17 Kovács I. Gábor Kis magyar kalendáriumtörténete arról tudósít bennünket, hogy a kor legnépszerűbbnek számító tömegkiadványát, a kalendáriumokat az 1820-as években körülbelül 300000 példányban nyomtatták évente, de Bucsánszky 1850-es években sikertörténetként ismert Mezei naptára is 50000 példányban kelt. Ha ehhez hozzátesszük az imakönyvek címlapján vagy a Szinyeyi-féle Magyar írók élete és munkái című műben, az egyes szerzők imakönyvei mellett található adatokat (20000–244000 db), azt mondhatjuk az imakönyvek kiadásához legalább olyan komoly gazdasági érdek fűződött, mint a kalendáriumokéhoz. (Bővebben lásd Kovács 1989.)

immár célzottan egyes társadalmi csoportnak címezett (nők, lányok, tanuló ifjúság, anyák, katonák, özvegyek, művelt katolikusok) korszerű imakönyvek. Bennük már nem pusztán gyönyörködtető, vigasztaló imákat találhatunk, amelyek szavakba öntötték az ember Isten felé kinyilvánított óháját, és panaszát, hanem egyre gyakrabban tanácsadó, pedagógizáló jellegű, a hívek erkölcsösségét és erényeit szabályozó ima- és elmélkedésszövegeket. (Bendel 2007: 154.) Imáik új értelmezést nyertek: a tudatalattihoz vezették az olvasót, aki imáiban egy tudatos és valós Istenkapcsolat kialakítására törekedhetett saját önmegfigyelése és önismerete által (Saurer 1991: 335–336). Ebből a törekvésekből adódóan ezekből az új imakönyvekből kikerültek a régi, csodás ígéretek, babonás elemeket tartalmazó imák.

A korszerű lelkigondozási igények mellett a klérus által kodifikálni kívánt olvasási normák alakítása is megragadható volt a korszak egyházi könyvkiadásának, így az imakönyv kiadásoknak a hátterében. Mivel a század folyamán eddig nem látott mértékben árasztották el az olvasóközönséget a modern, liberális eszméket tartalmazó világi olvasmányok, szükség volt ezek ellensúlyozására. A *Mária hú leánya* című imakönyv elmélkedése jól szemlélteti az egyháznak ezt a törekvését: „Óvakodjatok a hamis prófétáktól. Tudod-e melyek a legveszedelmesebbek? A roszt könyvek és újságok, melyekkel a sátán a világot a lelkek vesztére elárasztja. Ijesztően nagy a roszt iratok hatása, kivált az ifjú kedélyre. [...] Ha jámbor és ártatlan akarsz maradni, úgy az olvasásban óvatosságot és mértéket kell tartanod Istenfélő hajadon nem olvashat oly könyvet, mely a kath. vallásba vagy a ker. erkölcsbe ütközik. [...] Ami az újságokat és mulattató lapokat illeti, csakis kath. szelleműeket olvass [...] Mária jó gyermeke egyáltalán nem olvas sokat csupán időöltésből.” (*Mária hú leánya* 1894: 141–145.) Volt ebben az iránymutatásban egyfajta olvasásellenes él is, hiszen annak számos hatásától tartottak az egyháziak.

A sajtó termékei mellett különösen a regényeket tartották károsnak. A bennük lévő szerelmi történeteket a morál elvesztéséhez vezető útként elemezték, meseszerűnek, zavarosnak tartották az egész műfajt, amelynek olvasása elvette az időt a hasznos tevékenységektől, különösen a házimunkától. Mindezen folyamatok ellenhatásaként fokozatosan kialakították a jó olvasmány fogalmát, amelyekhez elsősorban a bibliát, az énekes és imakönyveket, a prédikációs könyveket, katekizmusokat, szentek életrajzát és más vallásos tárgyú műveket sorolták. Bennük a jó anya, feleség, gyermek, az ideális család, a jó polgár keresztény mintaképét kellett, hogy megkapja az olvasó. A háttérben gyakran a romlott, káros hatású olvasmányoktól való félelem munkált, ezért a jó műveknek mindenképpen vallásosnak kellett lennie és el kellett terelnie a figyelmet ettől a világtól. Megoldásként a korlátozás és az irányítás, illetve a terelés eszköze kínálkozott (Schenda 1977: 63), ahogy azt Dankó József *Katholikus lelki kalauz* című imakönyvében is olvashatjuk: „Az igazi keresztény házban vasár- és ünnepnap délután is szent, valódi katolikus könyvet szoktak olvasni, ájtatos énekeket zengedezni, jámbor beszélgetéseket tartani.” (*Katholikus lelki kalauz* 1866: 129–133.) Ezt a célt szolgálta például az 1848-ban létrehozott „Jó és olcsó könyvkiadó társulat”.¹⁸ A kiadó sok egyéb mellett célul tűzte ki új, korszerű imakönyvek kiadását: „Ugyane tekintetből első gondjai között lesz a társulatnak, hogy a családok szerezhessenek maguknak jó és mindenféle szükségességeket magukban foglaló imádságos könyveket, evangéliumi könyveket, bibliai történeteket, szentek életét stb.” (*Religio és Nevelés* 1848/36: 299.) A társulat célja nem csupán a vallási elmélyülés segítése volt, hanem „a katolicizmus hatályos szellemének kiterjesztésével a nép értelmi és erkölcsi emelkedését, a polgári művelődés elővitelét s a vallásos nevelés és oktatás” előmozdítását szolgálja (Mészáros 1991: 15). Ez a tudatos népnevelői, a keresztény szellemiséget és morált megerősíteni szándékozó törekvés

18 Ilyen céllal Európa más nagyvárosaiban is hoztak létre társaságokat. Így például Münchenben, Bonnban, Frankfurtban, Düsseldorfban és Bécsben is. (Bővebben lásd Brunhold-Bigler 1982: 191.)

mutatkozott meg abban is, hogy nagyon sok korabeli iskola állítottatott össze saját ima- és énekeskönyvet. Ismert, hogy az oktatásügy a 19. század folyamán gyakorlatilag végig és döntő mértékben egyházi kézben volt (Gergely 1999: 246). A kontrollnak, a katekizmus gyerekkori, vagy korai indoktrinációjának ez kiváló és meglehetősen nagy terepet teremtett (Kádár 2014: 32). A jó könyvek terjesztésére létrehozott kiadó és az egyházi oktatás mellett a 19. század második felétől gombamód szaporodó egyházi társulatokra és a lelkipásztorokra is komolyan számítottak a jó és megfelelő vallásos olvasmányok, így az imakönyvek terjesztésében. Az egyik legnagyobb korabeli katolikus lapban, a *Katolikus Szemlében* egy-egy imakönyv ismertetésekor gyakran voltak olvashatóak az erre vonatkozó buzdítások: „Hisszük, hogy a papság nemes buzgósággal fogja e két imakönyvet a hívők közt terjeszteni” (*Katolikus Szemle* 1894/1: 159), vagy „A kiadó Társulat joggal számít a fődő lelkészkedő papság buzgóságára, hogy ezt a rég nélkülözött s nagy költségbe került negyedrévét, öreg betűs imakönyvet a hívek körében minél nagyobb mértékben fogja terjeszteni” (*Katolikus Szemle* 1894/1: 160). Emellett a katolikus lapok könyvreklámjai is felhívják a figyelmünket arra, hogy az imakönyvek talán az egyedüli tömegesen ajándékozott könyvek lehettek, elsőoldozásra, bér málkózásra, születés- és névnapra is gyakran adták őket. Számos imakönyv belső borítóján olvasható erre utaló bejegyzés.

A rendelkezésünkre álló szórványos adatokból azonban úgy tűnik, ezek az új típusú vallásos kiadványok és köztük az imakönyvek, elsődlegesen az iskolázottabb városi lakossághoz, illetve a polgári környezetben nevelkedő tanuló ifjúsághoz jutottak el. E társadalmi csoportokban azonban feltehetően már korántsem ez volt a legfontosabb olvasmányok egyike. Elérhetőek voltak a napi, hetilapok, a legkülönfélébb magazinok, regények és más szakkönyvek is (bővebben lásd Lipták 2002). Az egyszerűbb, kevésbé művelt falusi, mezővárosi olvasók körében azonban továbbra is a 18. században kiadott, a barokk érzelmi telítettségével gazdagon átítatott imakönyvek, vallásos népkönyvek utánnyomásai voltak a legnépszerűbbek. Még a 20. század első évtizedeiből is számos olyan adattal rendelkezünk, amely arra mutat rá: „[...] hogy a nép szegényebbjei gyermekeiket már 10-12 éves korban napszámra kényszerítik s így az iskolától visszatartják. A nép legfőbb olvasmányát képezi a kis fraktor betűkkel nyomtatott imakönyv (cancional) biblia és naptár.” (Valentényi 1909: 37). Ezek között az imakönyvek és népkönyvek között leggyakran az *Arany Korona*, a *Két Atyafi Szent Szüzek*, a *Jó illatú rózsás kert*, az *Útitárs*, a *Lelki Kincs* és a *Makula nélkül való tükrök* bukkant fel.¹⁹ Bálint Sándor vélekedése szerint „a XIX. századnak az individuális korszakban fogantatott épületes irodalma szentimentálisan finomkodó hangjával, nyelvújítástól megzavart stílusával alig tudott a vallásos néplelekhez utat találni” (Bálint 1991: 36). Ezért az egyszerű olvasók ragaszkodtak az olykor középkori gyökerű, keresztény misztikus, vagy épp mágikus elemeket tartalmazó, égi eredetűnek tartott, különféle ígéretekkel is kecsegtető imaszövegekhez. Még ha a régi imakönyvek újabb kiadásai közül ezeket gyakran ki is „gyomlálták”, ponyvanyomtatványok formájában, olykor szent levélként, vagy a szájbéli hagyományokban (ráolvasások, archaikus imák) továbbra is közkézen forgottak. Az egyház képviselői komoly küzdelmet folytattak e kiadványok ellen, hiszen távol álltak a kor felvilágosult és racionális szemléletétől. Számos erre utaló forrással rendelkezünk. Így például a *Religio* katolikus folyóirat egy 1872-es, imakönyvekről szóló tanulmányban a következő kritikát olvashatjuk: „[...]határozottan ellene szólunk az üres szószaporításnak, a pöffszkedő és czifránál czifrább, csupa fület csiklandoztató, imaszövegeknek, mely a szí-

19 Ezeknek az imakönyveknek a népszerűségét mutatja, hogy az *Arany Koronát* 1719-től 1911-ig 38 alkalommal, a *Két atyafi szent szüzeket* 1737-től 1860-ig 19-szer, a *Jó illatú rózsás kertet* 1703-tól 1856-ig 15-ször, a *Lelki Kincset* csak 19. században 10-szer, az *Útitársat* 1643-tól 1858-ig 13-szor, a *Makula nélkül való tükröt* 1712-től 1913-ig 25-ször adták ki.

vet üresen hagyván nem egyéb pusztá hangnál s hogy mégis imának lássék, el van tarkítva a nem magyaros számtalan oh! oh! felkiáltásokkal. Ott diszeleghet az imakönyvön címül, tán inkább czégérül valamely kép vagy e szavak: igen foganatos, igen ájtatos, igen szép ima vagy ének, lehet függelékebe a nagy ígéret, hogy eme meg ama kegyelem, ilyen meg olyan áldás adatik annak, ki elmondja, mi magát a szöveget mérjük az Úr imájához, kérdezvén vajon összevág-e a kettő? [...] Mi a ponyvairodalmat fenntarthatónak mondjuk, mert a szegény embernek ez a könyves boltja és ohajtjuk, bár a vásárokon árulatók ponyváján ne csupán apró füzetecskékkkel, hanem tetemesebb műveket, is láthatnánk [...]” (*Religio* 1872/I. 49: 385.) A folytatásban a lelkészeket, segédlelkészeket buzdítja, hirdessék ki híveiknek egy-egy új imakönyv megjelenését, hol, mennyiért lehet kapni azokat. „Így a lelkész urak egyszeri szava lassankint eltölné a híveket jó imakönyvekkel vagy imakönyveiket jó imákkal, énekekkel. Ha pedig nem törődik a jó olvasmánnyal és néhány szót sajnál híveitől, majd elmegy az illető a legközelebbi vásárra s első kérdése midőn a ponyvairodalmi ponyva előtt megállapodik; van-e valami szép új imádság vagy ének vagy istoria? Van Bizony, feleli a ponyvás; *íme* itt legujabb szent levél, itt meg a zsidóból lett disznó, ezek legeslegjobbak de nem is adhatom szokott áron, mert alig tudok eleget nyomtatni.” (*Religio* 1872/I. 49: 385.)

Az egyes imaszövegekhez való ragaszkodáson túl, az imakönyv használatának nontextuális vonatkozásai is szerepet játszhattak abban, hogy ugyanazokat az imakönyveket használták időtlen időkig. Az ebben visszatükröződő tradicionalizmus és állandóság használatukat szinte rituálissá tette.²⁰ Mindennapos kellékek voltak, amelyeket nagy becsben tartottak: ide jegyezték fel a családtagok születési, halálozási dátumait; a nagyobb kiadásokat, a fontosabb eseményeket. Lapjai közé értékes emlékek kerültek: olykor egy-egy fotó, egy bajban segítő imaszöveg vagy fohász, egy zarándoklat emlékét őrző préselt növény, szentkép vagy ponyvanyomtatvány. Így nem csupán a napi imádkozáshoz adtak segítséget, hanem a családi és az egyéni emlékezés zálogosai és továbbörökítői is voltak. Gyakran generációkon át öröklődtek, de az sem volt ritka, hogy a rózsafüzér mellett ez került a halott koporsójába, mint legszemélyesebb használati tárgy.

ZÁRÁSKÉNT

Úgy vélem, az imakönyvek 19. századi használatának és funkciójának az áttekintése jól szemlélteti azt az általánosságban is elmondható tézist, miszerint a könyvek használatát a társadalom szociokulturális hagyományai erősen meghatározzák. Mind az olvasás elsa-játítása, és használatának praxisa, mind pedig a könyvek birtoklása olyan indikátornak

20 A nemzetiségieknél ennek a nontextuális használatnak volt egy identitás őrző, szimbolizáló szerepe is. Ismert, és magam is számos alkalommal találkoztam a hazai evangélikus szlovákok körében a híres „rézveretes Transciusként” ismert énekes és imakönyv kapcsán, amely még ma is szinte minden szlovák gyökerű család könyvespolcán ott található. Használatban már nincs, mégis nagy becsben tartott ereklye, a szlovák származás egy meghatározó reprezentálója. (Bővebben lásd Tábori 1986.) A hazai németiség már említett (lásd 8. lábjegyzet) Cochem-féle imakönyveinek is lehetett hasonló funkciója. Német múzeumi gyűjteményekből ismerünk olyan német területen kiadott, 17–18. századi Cochem imakönyveket, amelyeket egykor német telepesek hoztak magukkal Magyarországra a 18. század folyamán. Itt generációkon keresztül használták és őrizték őket, majd az 1945-ös kitelepítéskor visszavitték Németországba a legfontosabb értéktárgyaik között (bővebben lásd Eberl 1989: 253–254).

bizonyulnak, amelyek alkalmasak a finom kulturális és társadalmi különbségek szemléltetésére. E különbségekben jól megragadhatóak az egyes csoportok mentalitásbeli, ideológiai, esetünkben valláshoz való viszonyulásai (Bödecker–Chaix–Veit hrsg. 1991: 7). Az imakönyvek esetében azt láthattuk, hogy a 19. századtól, még inkább annak második felétől, kirajzolható egyfajta differenciálódás e könyvek használatában. A falvak, mezővárosok írásban, olvasásban kevésbé képzett lakossága megmaradt a generációk óta öröklött imádságos könyveinél, míg az olvasásban jobban jeleskedő városi, polgáriassult lakossághoz már a megújított, korszerű imakönyvek is eljuthattak. Míg azonban e csoportban az imakönyv a lehetséges olvasmányok egyike lett, addig a népi kultúra hordozói között továbbra is az imakönyv maradt az egyik leggyakrabban forgatott nyomtatott termék.

SZAKIRODALOM

- Barbier, Frédéric
2005 *A könyv története*. (Osiris Kézikönyvek.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Bálint Sándor
1991 *Egy magyar szeptember*. (Orosz István önéletrajza.) Magyarországtudományi Intézet – Franklin Társulat, Budapest.
- Benda Kálmán
1976 A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. *Valóság*. (4) 54–61.
- Bendel, Rainer
2007 *Liturgie, Predigt und Gebet*. in: *Handbuch der Religionsgeschichte im deutschsprachigem Raum. 1750–1900*. Band 5. Schöningh, Paderborn, 133–194.
- Bödecker, Hans Erich – Chaix, Gerald – Veit, Patrice (hrsg.)
1991 *Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 101.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Brandt, Julianne
2005 „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtvé” A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 96–127.
- Brunhold-Bigler, Ursula
1982 Das Lektürangebot für Katholiken des Jahrhunderts dargestellt am Beispiel der Schweizerischen Kirchenzeitung. In: *Jahrbuch für Volkskunde* 5. Echter Verlag, Würzburg, 169–212.
- Eberl, Immo
1989 *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlungen in Südosteuropa. Ausstellungskatalog*. Thorbecke, Sigmaringen,
- Frauhammer Krisztina
2013 Martin von Cochem imakönyvei, mint az identitás megőrzésének forrásai. *Honismeret* XLI. (1) 8–11.
2015 Egy klasszikusról női szemmel ... Pongrácz Eszter Arany Koronája és „hordalékai” a népi valóságban. In: Bajáki Rita – Báthory Orsolya (szerk.): *A nők és a régi magyarországi vallásosság*. MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, Budapest, 109–125.
- Gergely Jenő
1999 *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Pannonica Kiadó, Budapest.
- Holl Béla
1958 *A magyar nyelvű nyomtatott katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája*. (Kézirat) Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Sajtó Írások sorozat 121. tétel. Budapest.

Horváth József

2001 A XVIII. századi győri árvairatok népi vallásossággal kapcsolatos adalékairól. in: Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5.* Veszprém Megyei Múzeum Igazgatóság, Veszprém, 285–297.

2013 A 18. századi kisalföldi hagyatéki iratok mint a vallásos olvasmányok kutatásainak forrásai. In: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 8.* Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 207–221.

Ilyefalvi Emese (szerk.)

2014 *Ráolvasások 2.* Balassi Kiadó, Budapest.

Kádár Judit

2014 Az elfojtás szerepe a társadalmi identitás létrehozásában. Büntudat és bűnhődés Kosáryné Réz Lola műveiben. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat (TNTeF)* 4. (1) 28–43.

Keszeg Vilmos

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Kovács I. Gábor

1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/03200/03230/html/04.htm#6>.

Kristóf Ildikó, Sz.

1995 „Istenes könyvek – ördögös könyvek.” (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Népi kultúra és népi társadalom XVIII. Folklorműveltség a 18. századi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 67–104.

2008 Statisztikák, használatok, olvasatok. (Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század). In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti források – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei.* (Documentatio Ethnographica, 23.) L'Harmattan, Budapest, 209–225.

Lehmann, Michael

1975 *Das deutschsprachige katholische Schrifttum Altungarns und der Nachfolgestaaten 1700–1950.* (Studia Hungarica, 9.) Hase & Koehler Verlag, Mainz.

Lipták Dorottya

2002 *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában.* Budapest – Bécs – Pozsony. L'Harmattan, Budapest.

Mészáros István

1998 *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998.* Szent István Társulat, Budapest.

Pócs Éva (szerk.)

2014 *Ráolvasások 1.* Balassi Kiadó, Budapest.

Saurer, Edith

1991 Versprechen und Gebote. Gebetbücher für Frauen, insbesondere im frühen 19. Jahrhundert. Beispiele aus Österreich. In: Bödeker, Hans Erich – Chaix, Gerald – Veit, Patrice (hrsg.): *Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit.* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 101.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 335–358.

Schön, Erik

1987 *Der Verlust der Sinnlichkeit oder Die Verwandlungen des Lesers. Mentalitätswandel um 1800.* Klett-Cotta, Stuttgart.

Schenda, Rudolf

1977 *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910.* Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main.

Szigeti Jenő

2002 A 18. század első felének magyar protestáns imádságyirodalma. In: Petrőczy Éva (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X.* Ráday Gyűjtemény, Budapest, 81–100.

Petrik Géza

1888–1990 *Magyarország bibliographiája.* Elérhetőség: <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Petrik>.

Tábori György

1986 *A rézveretes Tranoscus. A magyarországi szlovákok régi vallásos énekeskönyve*. Békés megyei Tanács, Budapest.

Tóth István György

1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz ...* MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Valentényi György

1909 A kis-kárpáti tót nép élete, viselete és szokásai. *Ethnographia* XX. (1) 36–48.

FORRÁSOK ÉS IMAKÖNYVEK

(n. n.)

1848 A jó és olcsó könyv-kiadó társulat programja s alapszabályai. *Religio és Nevelés*. (36) 298–301.

1872 Az imakönyvekről. *Religio* I. félév (49) 385.

1894 Könyvismertetések és bírálatok: Imakönyvek. *Katolikus Szemle*. (1) 159–160.

Ágoston Károly (Störmann B. után)

1894 *Mária hú leánya. Kongregációi kalauz egyszersmind imakönyv minden katolikus nő számára*. Szent István Társulat, Budapest.

Dankó József

1866 *Katolikus lelki kalauz, vagyis Útmutatás keresztény életmódra*. Sz. Megváltóról nevezett rend, Bécs.

RUGĂCIUNEA CA LECTURĂ, LECTURA CA RUGĂCIUNE. CONTRIBUȚII LEGATE DE ALFABETIZARE ȘI ISTORIA LECTURII PRIVIND CARTEA DE RUGĂCIUNE CA GEN

Studiul de față focusează pe contextele socioculturale ale cititului, respectiv a folosirii unui gen popular prea puțin discutat până acum, cărțile de rugăciune, în secolele XVIII–XIX. Dorește nuanțarea răspânditei teze, conform căreia cărțile de rugăciune fuseseră cele mai citite și cele mai populare opere. Căci pe când aceasta ar fi o afirmație adevărată în privința societății întregi pentru secolul al XVIII-lea, începând cu secolul al XIX-lea, mai ales cu a doua parte a secolului, se poate contura un fel de diferențiere în utilizarea acestor cărți. Pe de o parte au apărut cărți de rugăciune mai moderne, aferente spiritualității raționale a vremii, pe de altă parte dominarea exclusivistă a cărților religioase, implicit a celor de rugăciune, a ajuns la un final. Totuși acest proces de modernizare, respectiv explozia ofertei a stârnit reacții diferite în rândul populației mai nechibzuite a satelor și a orașelor târg și a societății urbane, burgheze.

PRAYER AS READING, READING AS PRAYER. ON THE SPREAD OF LITERACY AND THE HISTORY OF READING IN CONNECTION WITH THE PRAYER BOOK AS GENRE

This study focuses on the 18th–19th century sociocultural contexts of the reading and use of a previously little explored type of popular reading matter, prayer books. It aims to add nuance to the often encountered thesis that prayer books were among the most widely read and most popular works. While this can, in fact, be regarded as true for the 18th century, from the 19th century, especially from the second half of that century a certain differentiation can be observed in the use of those books. Modern prayer books adapted to the rational spirit of the age appeared and in addition, religious books, including prayer books, ceased to be the predominant reading matter. However the population of villages and market towns less trained in reading and writing responded differently compared to the urban, bourgeois strata of society to this modernisation process and the sudden expansion in the available range of reading matter.